

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp
(12)

ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

છંદોના વિવરણમાં ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગણવિભાજનમાં લઘુ-ગુરુ માપના અક્ષરો પૂરા થાય ત્યાં ખાલી જગ્યાનો, ગણ પૂરા થાય ત્યાં અલ્પવિરામનો, પંક્તિ પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામનો અને શેર પૂરો થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામનો પ્રયોગ કર્યો છે.

છંદ ક્રમાંક ૧૮ થી ૨૦ માં ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા સંધિ જ પ્રયુક્ત થઈ છે એટલે કે ફક્ત ગુરુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રકારના છંદોમાં સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. ખાસ કરીને એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે જેમાં પહેલા લઘુઅક્ષર પર એક શબ્દ પૂરો થતો હોય અને બીજા લઘુઅક્ષરથી નવો શબ્દ શરૂ થતો હોય એ રીતના પ્રયોગની છૂટ, ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદોમાં જ કરી શકાય છે.

ગણવિભાજનમાં જે ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં એ બે લઘુઅક્ષરો વચ્ચે પણ ખાલી જગ્યાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧૮)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

સાત સમંદર તરવા ચાલી જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી
ઝંઝા બોલી ખમ્મા ખમ્મા હિંમત બોલી અલ્લા બેલી
કોનો સાથ જીવનમાં સારો 'શૂન્ય' તમે પોતે જ વિચારો
મહેનત પાછળ બબ્બે બાહુ કિસ્મત પાછળ માત્ર હથેલી
(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

સા ત સ મં દર, તર વા ચા લી, જ્યા રે કો ઈ, ના વ અ કે લી;
ઝં ઝા બો લી, ખમ્ મા ખમ્ મા, હિં મત બો લી, અલ્ લા બે લી.
કો નો સા થ જી, વન માં સા રો, શૂન્ ય ત મે પો, તે જ વિ ચા રો;
મ્હે નત પા છળ, બબ્ બે બા હુ, કિસ્ મત પા છળ, માત્ ર હ થે લી.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૯, ૨૭.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

એક સૂકા વૃક્ષ સમો છું પણ ધરતીને લીલીછમ રાખું છું
વેરી હો ભલે સંજોગ-પવન હું ડાળને અણનમ રાખું છું
કૃષિકાર જગે કહેવાઉં છું દુર્ગંધ છે મારા વસ્ત્રોમાં
પણ શ્રમથી ઘસાતાં હાડમહીં ચંદનની ફોરમ રાખું છું
(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

એક સૂ કા વૃક્ષ, શ સ મો છું પણ, ધર તી ને લી લી, છમ રા ખું છું;
વે રી હો ભ લે, સં જો ગ પ વન, હું ડા ળ ને અણ, નમ રા ખું છું.
કૃષિ કાર જ ગે, કહે વા ઉં છું, દુર્ ગં ધ છે મા, રા વસ્ત્રો માં;
પણ શ્રમ થી ઘ સા, તાં હા ડ મ હીં, ચં દન ની ફો, રમ રા ખું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૧૬ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં બીજો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

૧	જિસ દિલ મેં બસા થા ખ્યાર તેરા ઉસ દિલ કો કલી કા તોડ દિયા (મુકેશ તથા લતા મંગેશ્કર)
૨	મैं पल दो पल का शायर हूं पल दो पल मेरी कहानी है (મુકેશ)
૩	हम तुझसे मुहब्बत करके सनम रोते ली रहे हंसते ली रहे (મુકેશ)
૪	छू लेने दो नाज़ुक होठों को कुछ और नहीं है ज़ाम है ये (મુહમ્મદ રફી)
૫	બાબુલ કી દુઆએ લેતી જા જા તુઝકો સુખી સંસાર મિલે (મુહમ્મદ રફી)
૬	દિલ લૂટનેવાલે જાદૂગર અબ મૈને તુઝે પહચાના હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશ્કર)
૭	યા દિલ કી સુનો દુનિયાવાલોં યા મુઝકો અલી યુપ રહને દો (હેમંતકુમાર)
૮	વો પાસ રહે યા દૂર રહે નઝરોં મેં સમાએ રહતે હૈં (સુરૈયા)
૯	ચંદન-સા બદન ચંચલ ચિતવન ધીરે સે તેરા યે મુસ્કાના (મુકેશ)
૧૦	હમ છોડ ચલે હૈં મેહફિલ કો યાદ આએ કલી તો મત રોના (મુકેશ)

૧૧	આ જાઓ તડપતે હૈં અરમાં અબ રાત ગુઝરનેવાલી હૈ (લતા મંગેશ્કર)
૧૨	જીવન સે ભરી તેરી આંખે મજબૂર કરે જીને કે લિએ (કિશોરકુમાર)
૧૩	સપનોં કી સુહાની દુનિયા કો આંખોં મેં બસાના મુશ્કિલ હૈ (તલત મહમૂદ)
૧૪	ઝેરોં પે કરમ અપનોં પે સિતમ ઐ જાન-એ-વફા યે ઝુલ્મ ન કર (લતા મંગેશ્કર)
૧૫	યે દિલ હૈ મુહબ્બત કા ખ્યાસા ઇસ દિલ કા તડપના ક્યા કહિએ (મુકેશ)

(૧૯)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

ગોખથી હેઠે ઊતરો ખ્યારા ત્યાં તો પથ્થર લાગો છો
માનવ રૂપ ધરો છો ત્યારે સાચા ઇશ્વર લાગો છો
નૌકાને જે પાર ઉતારે એવું ઊંડું પાણી ક્યાં
કહેવાને તો હમણાં કહી દઉં આપ સમંદર લાગો છો
(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ગો ખ થી હે ઠે, ઊત રો ખ્યા રા, ત્યાં તો પથ્ થર, લા ગો છો;
મા નવ રૂ પ ધ, રો છો ત્યા રે, સા ચા ઇશ્ વર, લા ગો છો.
નૌ કા ને જે, પા ર ઉ તા રે, એ વું ઊં ડું, પા ણી ક્યાં;
કહે વા ને તો, હમ ણાં કહી દઉં, આ પ સ મં દર, લા ગો છો.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	ચાંદી કી દીવાર ન તોડી ખ્યાર ભરા દિલ તોડ દિયા (મુકેશ)
૨	ફૂલ તુમ્હે ભેજા હૈ ખત મેં ફૂલ નહીં મેરા દિલ હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશ્કર)
૩	ક્યા મિલિએ એસે લોગોં સે જિનકી ફિતરત છુપી રહે (મુહમ્મદ રફી)
૪	તન્હા-તન્હા દુખ ઝેલેંગે મેહફિલ-મેહફિલ ગાએંગે (ગુલામ અલી - જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૫	તેરી ચમકતી આંખોં કે આગે યે સિતારે કુછ ભી નહીં (તલત મહમૂદ અને લતા મંગેશ્કર)
૬	ચેહરા હૈ યા ચાંદ ખિલા હૈ ઝુલ્ફ ઘનેરી છાંવ હૈ ક્યા (કિશોરકુમાર)

(૨૦)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

આખો દિ' યત્નો હસવાના

અડધી રાતે ડૂસકાં છાનાં

ફૂલ ગુલાબી હૈયા પાછળ

જખ્મોના અણખૂટ ખજાના

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

આ ખો દિ યત્, નો હસ વા ના;
અડ ધી રા તે, રૂસ કાં છા નાં.
ફૂ લ ગુ લા બી, હૈ યા પા છળ;
જખ્ મો ના અણ, ખૂ ટ ખ જા ના.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ:-

પંક્તિને અંતે આવતા અનુસ્વારની છૂટ અનુસ્વારના નિયમોને આધીન લઈ શકાય છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

હું એક મજાનું રમકડું છું
મનમાં આવે ત્યાં રખડું છું
અભિમાન મને મંજૂર નથી
ક્યારેક છતાં વે અકડું છું
(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

હું એ ક મ જા, નું ર મ ક ડું છું;
મન માં આ વે, ત્યાં રખ ડું છું.
અ ભિ મા ન મ ને, મં જૂ ર ન થી;
ક્યા રે ક છ તાં, વે અક ડું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાગાંલલગા, લલગાંગાગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૮ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં પહેલો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

૧	દૈર-ઓ-હરમ મેં બસનેવાલોં (જગજીત સિંધ)
૨	સચ્ચી બાત કહી થી મૈને (જગજીત સિંધ)
૩	ચાક જિગર કે સી લેતે હૈં (જગજીત સિંધ)
૪	ગમ કા ફસાના કિસકો સુનાએ (શમશાદ બેગમ)

(૨૧)

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

હોઠે ભાવ ને હૈયે વ્યંગ

વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર

‘શૂન્ય’ થશે મર્યાદાભંગ

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

હો ઠે ભા વ ને, હૈ યે વ્યંગ;
વા હ રે દુનિ યા, તા રા ઢંગ.
અં ગત વા તો, વ્યક્ત ન કર;
શૂન્ ય થ શે મર, યા દા ભંગ.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંગાગાલલ અને ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

ગઝલના છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોવાથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગથી ન ગણતાં તે પહેલાંના ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	સબ કી બાર્તે સુનતા હૂં (ઉદય શાહ)
૨	કિતની સુન્દર દિખતી હો (ઉદય શાહ)
૩	ઘર આયા મેરા પરદેસી (લતા મંગેશ્કર)

(૨૨)

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાગાંગાગા-ગાગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૫, ૨૩.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા બે ગુરુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાગાંગાગા ગાગાં) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

મોટે ભાગે આ છંદ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થયેલો જોવા મળે છે કે જેની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા

ઉદાહરણ :-

સાચી છે મહોબ્બત તો એક એવી કલા મળશે

મળવાના વિચારોમાં મળવાની મજા મળશે

દુનિયાના દુઃખો તારો આઘાત ભુલાવે છે

નહોતી એ ખબર અમને આ રીતે દવા મળશે

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

ગણવિભાજન :-

સા ચી છે મ હોબ્, બત તો, એ કે વી ક લા, મળ શે;

મળ વા ના વિ ચા, રો માં, મળ વા ની મ જા, મળ શે.

દુનિ યા ના દુઃ ખો, તા રો, આ ઘા ત ભુ લા, વે છે;

નહો તી એ ખ બર, અમ ને, આ રી તે દ વા, મળ શે.

ઉપરોક્ત છંદ ‘ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં’ મોટે ભાગે ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપે જ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. ‘મરીઝ’ની ઉપરોક્ત ગઝલ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં જ છે.

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

૧	હોટોં સે છૂ લો તુમ મેરા ગીત અમર કર દો (જગજીત સિંઘ)
૨	ઐ મેરે દિલ-એ-નાદાં તૂ ગમ સે ન ઘબરાના (લતા મંગેશ્કર)
૩	બચપન કી મુહબ્બત કો દિલ સે ન જુદા કરના (લતા મંગેશ્કર)
૪	ટૂટે હુએ ખ્વાબોં ને હમકો યે સિખાયા હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૫	હમ દર્દ કા અફસાના દુનિયા કો સુના દેંગે (શમશાદ બેગમ)

ઉપરોક્ત યાદી પૈકી ગીત ક્રમાંક ૧ ‘ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે જ્યારે બાકીના ગીત ક્રમાંક ૨ થી ૫ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે.

Uday Shah
(Singer – Music Composer – Poet)
Dadatattu (Sai) Street
Navsari – 396445
Gujarat – India
Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632
Website : www.udayshahghazal.com